

БИЛИМДЕРДИ СИСТЕМАЛАШТЫРУУ БОЮНЧА ИЛИМИЙ БИЛИМДИН ӨНҮГҮШҮ

Асанбаева А.К.

Асанбаева Айнура - окутуучу, С. Нааматов атындагы НМУ, Нарын ш.

Аннотация Бул макалада окуу процессинде дидактикалык принциптердин бири-бири менен айкалышы, окутуунун системалуулук принцибин ишке ашыруусуна токтолдук.

Түйүндүү сөздөр: дидактика, билим, системалаштыруу, принцип.

Дидактикада окуу процесси жалпысынан үч бөлүккө бөлүнөт деген ырастоо калыптанып келген:

- жаңы билимди өздөштүрүү;
- билимди бекемдөө жана системалаштыруу;
- билимди текшерүү.

Окуучулардын сезиминде түшүнүктүн пайда болуу жана өнүгүү этаптарын Э.М. Мамбетакунов төмөнкүдөй иретте өздөштүрүүнү көргөзгөн:

- 1) илимий фактылардын жана байкоолордун натыйжаларын анализдөө;
- 2) түшүнүктүн жалпы жана маңыздуу белгилерин аныктоо
- 3) түшүнүктүн аныктамасын берүү;
- 4) түшүнүктүн маңыздуу белгилерин тактоо;
- 5) жаңы түшүнүктү мурдагы өздөштүрүлгөн түшүнүктөрдөн айырмалоо;
- 6) жаңы түшүнүктүн башка түшүнүктөр менен болгон байланышын аныктоо;
- 7) түшүнүктү практикада колдонуу;
- 8) түшүнүктөрдү системалаштыруу [5, 237-6.].

Студенттердин ой жүгүртүүсүн өнүктүрүүдө илимий түшүнүктөр, алардын аң-сезиминде жалпыланган негизде пайда болуп, бири-бирине байланышкан Л.В. Выготскийдин жобосуна негизденүү менен түшүнүктөрдү системалуу калыптандыруунун жолдору каралган.

Кандайдыр бир объектти таанып-билүү элестен башталат. Билим алууда элес өзгөчө орунда турат. Элес алууга сырткы нерсени кабыл алуудагы бардык информациялык каналдары катышат. Ошондо гана элес толук болот.

Окуучунун аң-сезиминде түшүнүктүн туура калыптанышы - сезүүдөн, кабыл алуудан жана элестетүүдөн көз каранды экендигин профессор Э.М. Мамбетакунов белгилеген.

Коменскийдин дидактикалык көз караштары боюнча сенсуалдык философияга таянып билүүнүн жана окутуунун негизине сезим тажрыйбаны коюп, көрсөтмөлүүлүк принцибин теориялык жагынан негиздеп, маанисин ачкан. Көрсөтмөлүүлүк ага чейин эле колдонулуп келген. Көрсөтмөлүүлүк жөнүндө педагог-гуманисттер, мисалы Томас Мор, «Утопия» аралындагы окутууну мүнөздөгөндө айткан. Басмадан чыккан китептер да, кол жазма китептер да мурда эле сүрөттүү болгон, бирок ал кезде көрсөтмөлүүлүк теориялык жактан негизделбестен, эмпирикалык колдонулган, көрсөтмөлүүлүктү теориялык жагынан Коменский негиздеген. Ал көрсөтмөлүүлүккө абдан кеңири түшүнгөн, буюмдарды жана кубулуштарды жакшы жана ачык түшүнүш үчүн көрүү менен кошо, бүткүл сезим органдарынын катыштарын айткан. Ал дидактиканын «алтын эрежесин» жарыялаган: сездирер мүмкүнчүлүгү болгон бардык нерсени кабыл алдыруу үчүн окуткан жерге алып келүү керек: көрүнө турганын көрсөтүү, угула турганын угузуу, жыт аркылуу кабыл алынарын жыттануу, даам аркылуу кабыл алынарын жедирүү, сезим менен билинерин сездирүү үчүн. «Эгер кайсы бир предметтерди бир убакта бир нече сезим органдары аркылуу алууга мүмкүн болсо, андайды бүт ошол сезимдер менен кабыл алдыра берсин», - деген [4, 39-41-бб.].

Коменский окутууну буюм жөнүндө айтып берүүдөн баштабастан, аны предметтик байкоодон баштоону талап кылган. Мүмкүнчүлүгү барларын натурасынан байкоо, ал эми буюмдун өзүн көрүүгө мүмкүнчүлүк жок болгон учурда, аны сүрөтү, модели менен алмаштыруу керек деген.

Ойлонтпогон, механикалык жаттаткан, догматикалык окутууга Коменский акыл-эстүүлүк менен окутуу керек деген талабын каршы койгон. Коменский «Акыл менен жете түшүнүлгөн нерседен башканы жаттагын деген кыйноо жарабайт», - деп жазган. Окуучулар мугалимдин жардамы менен «окуп жаткан сабагынын күндөлүк турмушка эмне пайдасы бар» экенин жакшы түшүнүүгө тийиш. Кубулуштарды окуп жаткан мезгилинде окуучулардын сезимине ал кубулуштардын болуш себебине чейин жеткирүү орундуу. «Ар бир предметке ал түшүнүктүү болгонго чейин токтолуу керек».

Коменский окутуунун системалуу болушун жактаган. Ал окуучуларды кубулуштардын ортосундагы байланыштарды түшүнүүгө чейин жеткирүү керегин айткан. Окуу материалдарын окуучуга баш-аламан түшүндүрбөстөн, негизги жобо түрүндө кыскача түшүндүрүүнү ылайыктуу көргөн. Окутууда фактылардан жыйынтыкка, мисалдардан эрежеге баруу туура болот деп эсептеген, анткени эреже, корутунду фактыларды, мисалдарды системалаштыруудан, жыйынтыктоодон чыгат; конкреттүүдөн абстракттууга, жеңилден оорго, жалпыдан жекеге баруу керек; адегенде предмет же кубулуш жөнүндө жалпы түшүнүк берип, андан кийин аны айрым жактарын үйрөтүүгө өтүү керектигин көрсөткөн.

Коменскийдин эмгектеринде окутуунун ырааттуулугуна чоң маани берилген. Окуучуларга өздөштүрүү үчүн сунуш кылынган бардык материалды жайгаштырганда жаңы сабак мурдагы сабактан чыккандай кылуу керек. Балдардын жаш өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен Коменский адегенде окуучунун сезимин, андан кийин эсин, анан ойлоосун, эң акырында тилин жана колун өстүрүү керек деп кеңеш берген.

Окуучулардын сабакты бекем өздөштүрүүсү жөнүндө да дидактикалык талап сунуш кылынган. Бул сунушунда Коменский окутууда шашпоо керек, окуучулардын алган сабагын толук өздөштүрүшүнө жетишип, «бекем негиз» түзүү керек деген; бардык байланыштар «байланыштуу» окутулуу менен ар бир тема кыска, так жыйынтыкталышы талап кылган.

Билимге ээ болуу үчүн илимдин системасын өздөштүрүү керек. Системалуу билим гана кудурети күчтүү мүнөздө болот. Илим адамдын турмуш-тиричилик тарабынан келип чыккан жана турмуш, өндүрүштүн талаптары менен тике байланышта. Билимге ээ болуу үчүн илимдин мазмунун гана үйрөнбөстөн, аны турмушта, иш жүзүндө пайдалана билүүгө да үйрөтүү керек.

Илимдин негизине терең ээ болуу үчүн билимди бекем системалуу тартипте өздөштүрүү керек, улам кийинки илимий жобо мурункулардын жалпыланган тыянагынан келип чыгып, мурдагы илимий түшүнүктү кийинкилер өнүктүрүп отуруусу зарыл. Ошону менен бирге, окуучулар өздөштүргөн билиминин эң негизги түйүндүү пункттары турмуш менен айкалышып, практикада колдонууга, айлана-чөйрөдөгү кубулуштар менен жараяндарды өзгөртүү үчүн пайдаланууга тийиш. Илимдин сис- темасын үйрөнүү аны практика менен айкалыштыруу мугалимдин түрдүү иш формаларын талап кылат [1, 195 -6].

Бул идеяны андан ары прогрессивдүү классикалык педагогиканын көрүнүктүү өкүлдөрү И.Г.Песталоцци, К.Д.Ушинский өркүндөтүшкөн. Өздөштүрүлгөн билимдин системалуулугунун маанисин өтө жогору баалап, К.Д.Ушинский: «Окулган предметтердин терең мазмунунан келип чыккан акылга тете система гана бизге билимбизди толук бийлөө мүмкүндүгүн берет. Үзгүлтүктүү, бири-бири менен байланышы жок билимге жык толгон баш - чалды-куйду ташталган буюмдарды өз ээси таба албаган кампадай, ал эми билими жок жалаң системага толгон баш - ар кандай буюмдун наамы жазылган, бирок ичи бош кутуларга толгон дүкөндөй», - деп мыскылдайт [3, 355-б].

Окутуудагы системалуулук окуучулар илимий билим, ык, машыгууларга белгилүү бекем ырааттуулук менен ээ болуусун талап кылат.

Азыркы мектептин окуу пландары, окуу программалары жана окуу китептерин түзүү да ушул принципке негизделген. Ошентсе да, окутуудагы системалуулук принциби жөнүндөгү түшүнүк түбөлүккө өзгөрүүсүз кала албайт. Алсак, мектептин жаңы программаларында айрым предметтерди жана илимий түшүнүктөрдү окутуунун салтка айланып кеткен системалары кээ бир чоң өзгөрүүлөргө дуушар болду. Мурда алгебра предмети арифметика курсун толук бүткөндөн кийин, VI класста окутулса, азыр айрым алгебралык аныктамалар жана амалдар башталгыч класстарда эле өтүлө баштады.

Системалуулук окутуудагы илимийлүүлүк принцибинин талаптарын да толук кубаттайт. Бул принцип окутуунун бардык дидактикалык принциптери менен тыгыз байланышта ишке ашат.

Системалуулук - ар бир предметтин, курстун өзүнө гана тиешелүү багыттуулугу менен бирге, теориянын негиздери менен байланышуусу абзел. Билим мазмуну жалпы максатка биригүү менен дүйнөнүн, коомдун жалпы илимий сүрөттөлүшүн түзүүсү зарыл [6, 170-б]. Орто мектептерде өтүлүүчү ар бир предмет өзүнүн өзгөчөлүгүнө жараша белгилүү бир система менен, бекитилген ырааттуулукта өтүшү зарыл. Билимди кабыл алууда дагы аныкталган удаалаштыкта жана белгилүү бир системада ишмердүүлүктү жүргүзүшү зарыл. Демек, жаңы материал менен мурунку түшүндүрүлгөн материалдын ортосунда абдан жакшы айкалышуу орун алышы керек. Ошентип, тигил же бул багыттагы билим, ал билимдин ички түзүлүшү окуучулардын жаш курактык өзгөчөлүгүнө жараша ырааттуу системанын негизинде берилет. Бул принципти ишке ашыруу үчүн төмөнкү эрежелерди, жоболорду сактоо сунуш кылынат:

- окулуучу материалдар алдын-ала пландаштырылат, логикалык жактан байланышкан топторго, бөлүктөргө бөлүнөт, алардын ар бири менен иштөөнүн тартиби жана методикасы аныкталат;
- ар бир темадагы таяныч билимдин элементтерин аныктоо, негизги идеяны, түшүнүктү бөлүп алуу, калган материалдарды алардын айланасында топтоштуруу;
- курсту окутууда фактылардын, закондордун, теориялардын ортосундагы байланыштар аныкталып, алар белгилүү бир удаалаштыкта түшүндүрүлөт;
- окуу предмети тиешелүү илимдин «кичирейтилген көчүрмөсү» болгондуктан, ал илимий логикасын бузбай, белгилүү система менен өткөрүлөт;
- теориялык билимдерди калыптандыруунун практикада текшерилген схемасын пайдалануу, үйрөнүлүүчү объектини жана предметти тандоо, теориянын негизин түшүндүрүү, теорияны өздөштүрүүчү элементтерин ачып көрсөтүү, теориянын натыйжаларын белгилөө, теорияны колдонуунун жолдорун жана чегин аныктоо;
- мурдагы өтүлгөн материалдарды тез-тез кайталоого жана өнүктүрүүгө көңүл буруу;
- окуу эмгегинин келечегин көрсөтүүгө аракет жасоо;
- бөлүмдү, курсту окуп бүткөндө сөзсүз жалпылоо жана системалаштыруу иштерин аткаруу;
- окуучуларды системалуу жана максаттуу байкоо жүргүзүүгө көнүктүрүү ж.б. [6, 198-б].

Окутуунун системалуулук жана удаалаштык принциби - ар бир иште логикалык байланыштуулуктун болушу зарыл, демек окутууда эч убакта баш аламандыкка жол берилбөөгө тийиш, башкача айтканда үйрөнүлүүчү окуу материалынын ар бир кийинки өлчөмү сөзсүз ага чейинки өтүлгөн материалдын логикалык уландысы болууга тийиш, ошондо гана окуучу жаңы материалды сезимталдуу түшүнүп өздөштүрүү үчүн өзүнүн буга чейинки билгендерин таяныч катары пайдалана алат. Бул талаптын аткарылышын камсыз кылуу үчүн мугалим предметтердин ички жана предметтер аралык тышкы байланыштарын ишке ашырышы керек [2].

Адабияттар

1. *АпышБ., Бабаев Д., Жоробеков Т. Педагогика. - Б., 2002;*
2. *БекбоевИ.Б. Инсанга багыттап окутуу технологиясынын теориялык жана практикалык маселелери. - Б., 2004.*
3. *Ушинский К.Д. Собрание сочинений в 11 т. - М., 1948.*
4. *Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаева М.Ф. Педагогиканын тарыхы. - Ф., 1971.*
5. *Мамбетакунов Э. Орто мектептин окуучуларында физикалык түшүнүктөрдү калыптандыруу. - Ф., 1983.*
6. *Мамбетакунов Э., Сияев Т. Педагогиканын негиздери. - Б., 2008.*